

4

Forsoningens muligheter og begrensninger

TORMOD KLEIVEN

SAMMENDRAG Forsoning er et nøkkelbegrep når samvirke mellom mennesker blir utfordret gjennom konflikter og krenkelser. Dette kapitlet drøfter begrepets innhold med vekt på premisser for og resultatet av en forsoningsprosess. En eksempelfortelling bidrar til en praksisnær tilnærming. Mangfoldet i forståelsesrammer begrunner en drøfting av begrepet ut fra noen valgte teoretiske perspektiver gjennom spørsmålet: «Hvordan kan forsoningsbegrepet forstås sett i lys av minnearbeid og maktteori?»

NØKKEWORD forsoning | tilgivelse | makt | rettferdighet

ABSTRACT Reconciliation is a key term used to describe the interplay cooperation between people when they are challenged because of conflicts and violations. This chapter discusses the content of the term 'reconciliation' by emphasizing the premises and outcome of a reconciliation process. A narrative approach is used to set this issue in the content of practical work. The diversity of the framework used to understand the issue of reconciliation justifies the need to discuss the term from selected theoretical perspectives. The research question is "How can the term 'reconciliation' be understood and visualized by memory work and power theory?"

KEYWORDS reconciliation | forgiveness | power | justice

INNLEDNING

I over tjue år har jeg i utøvelse og forskning arbeidet med forståelse og håndtering av seksuelle krenkelser. Utgangspunktet for dette engasjementet var å være ansvarlig (sammen med to andre) for å håndtere en sak i mitt eget lokalmiljø i

1995. Lederen i en kristen forsamling var anklaget for seksuelle krenkelser. Jeg var en del av både forsamlingen og lokalmiljøet, og samtidig helse- og sosialsjef i kommunen. Forsoning var aldri tematisert, men forsoningens innhold var (og er) hele tiden en dirrende faktor i møte med de involverte og med den lokale sammenhengen hvor dette fant sted. Fortellingen er et grunnlag for å kunne reflektere over forsoning som mulighet, men også for å tematisere begrensede muligheter for forsoning.

Kortversjonen av denne konkrete saken beskrives nedenfor. Den er ment som en eksempelfortelling. Den kan illustrere og tematisere innholdet i forsoningsbegrepet innenfor en referanseramme med relevans for helse- og sosialfaglig arbeid både i og utenfor offentlig virksomhet. Det er viktig å understreke at eksempelfortellingen bare beskriver en sammenheng hvor forsoning kan ha relevans. Skilsmisse, barnefordeling, grensekonflikter mellom naboer og behandlingsfeil i helsevesenet er eksempler på det mangfold av andre sammenhenger hvor forsoning blir aktualisert i forholdet mellom mennesker. Så er det samtidig viktig å erkjenne at forsoning ikke alltid har relevans, fordi det ikke er grunnlag for det eller ikke anses som mulig.

Tre menn kom og sa at dette måtte det bli slutt på. De hadde tenkt å ordne opp selv, men ektefellene deres hadde sagt at de måtte gå og fortelle sin historie til noen som de trodde kunne hjelpe dem. De kontaktet presten, og de involverte helse- og sosialsjefen. «Nå er den eldste gutten min like gammel som den første gangen han var på meg», sa Per, en av de tre mennene. Det var en avgjørende motivasjon til å ta dette opp. Han visste at mannen, «Stian», fortsatt holdt på med det samme som det han ble utsatt for. De tre mennene ga oss fullmakt (og tillit) til å håndtere dette – helst på en måte uten for mye støy, men slik at de ikke trengte å være redde for at nye skulle bli utsatt.

Stian var leder på det kristne bedehuset og en sentral skikkelse i bygda. Da vi tok opp med ham at vi hadde historier om at han hadde seksuelt foregrepet seg på gutter, erkjente han at det var sant – og han ba om råd om hva han skulle gjøre. «Vi har noen her som kan kjøre deg til lensmannskontoret», sa vi. «Der sitter lensmannen klar til å ta imot deg.»

Stian hadde seksuelt krenket tjue gutter i barne- og tenåringsalder over en tjuetårsperiode. Han ble dømt for to av disse tilfellene da de øvrige hendelsene var strafferettslig foreldet. Etter soning fortsatte han å bo i lokalsamfunnet og som nærmeste nabo til Per, som han hadde misbrukt over flere år.

Denne historien ble ikke støyfri. Tvert imot ble den et jordskjelv i lokalsamfunnet. Alle kjente flere av de involverte og deres familier. Mange hadde nære slektninger eller var venner med de utsatte eller deres foreldre, og med krenkeren og hans familie. Offentliggjøringen ble heller ikke en avslutning for dem som var blitt utsatt. For flere av dem ble den tvert imot starten på en lang reise hvor bearbeiding av påført skam,¹ skyld og en degraderende selvforståelse sto sentralt.

Forsoning handler om en vei å gå og et mål å nå – om en kan og vil. Forsoning handler om enkeltmenneskets forhold til sin egen livshistorie og om relasjoner mellom mennesker. Forsoning er et begrep som anvendes i tilknytning til lokale, nasjonale og globale forhold.

Forsoning forstått innenfor rammen av det eksistensielle kan forankres i et menneskesyn hvor det relasjonelle er grunnleggende. Menneskets behov for å leve sammen med andre mennesker uttrykker en livsbetingelse for mennesket og betegner relasjon som et «antropologisk grunnvilkår» (Engedal, 1986, s. 18). Forsoning som fenomen er menneskets søken etter et avklart og oppgjort forhold til seg selv, til andre mennesker og instanser som har hatt negativ innvirkning på opplevd livskvalitet.

Dette kapitlet har utgangspunkt i enkeltmennesket og det mellommenneskelige i et lokalsamfunn. Helse- og sosialfaglig arbeid kan utøves på alle nivåer, men i stor grad utøves det i møter med mennesker i en lokal kontekst. Samtidig vil enkeltmenneskets situasjon være utgangspunktet for å drøfte forsoning på alle nivåer når dette blir aktualisert i møte med krenkelser og konflikter. Referansene viser til litteratur som drøfter forsoning på lokalt, nasjonalt og internasjonalt nivå.

FORSKNINGSPØRSMÅL, METODE OG DESIGN

Kapitlet legger følgende spørsmål til grunn: *Hvordan kan forsoningsbegrepet forstås sett i lys av minnearbeid og maktteori?* At forsoningsbegrepet vil ses i lys av minnearbeid, betyr at forsoning drøftes ut fra hvordan minner knyttet til historien(e) preger forståelsen og hvordan forståelsen preger minnene. Å knytte maktteori til forsoningsbegrepet er relevant da innblikk i maktens vesen har betydning for forsoningsarbeid på både det personlige og det mellommenneskelige plan. Det tydeliggjør de kreftene som påvirker selvforståelse og forståelse av den andres posisjon i det som har skjedd. De teoretiske perspektivene vil kort bli presentert og være en dialogpartner i refleksjon over og drøfting av begrepets innhold.

1. Se kapittel 3.

Anvendt materiale er hentet fra litteraturstudier fra kilder innenfor det helse- og sosialfaglige, teologiske, filosofiske og psykologiske fagfeltet. Litteraturen som er lagt til grunn, er basert på systematisk litteratursøk i tidligere arbeid med undersøkelse av tilgivelse som fenomen (hvor forsoningsbegrepet også står sentralt) og et tilsvarende søk på «forsoning» generelt og relatert til valgte teoretiske perspektivvalg knyttet til dette kapitlet. Relevant litteratur er systematisert med vekt på hvordan begrepet er beskrevet og anvendt.² Analysen og systematiseringen av materialet kan betegnes som diskursanalytisk (Johannessen, Tufte & Christoffersen, 2010, s. 211) hvor språklige beskrivelser (blant annet begreper knyttet til paraplybetegnelser) bidrar til å forme virkelighetsforståelsen i forsoningsbegrepet ut fra en gitt kontekst. Tilnærmingen er relevant ikke minst på grunnlag av at forståelsen av forsoning som begrep og fenomen er kompleks, mangefasettert og kontekstavhengig.

Kapitlet gir innledningsvis en kort innføring i teoriperspektivene. Forsoningsbegrepets semantikk, faglige nedslagsfelt og definatoriske beskrivelser er grunnlag for en oppsummerende drøfting av begrepet på grunnlag av forskningsspørsmålet. Eksempelfortellingen brukes som et hjelpemiddel til å skape en praksisnær refleksjon.

TEORIPERSPEKTIVER

MAKT

At makt misbrukes er grunnlaget for at det i det hele tatt er behov for forsoningsarbeid. Maktutøvelse er samtidig en forutsetning for at det kan skje en forsoningsprosess. Michel Foucault (1999, s. 104) skriver at makten er overalt fordi den kommer alle steder fra. Det forteller at maktens vesen og væren er til stede i enhver sammenheng hvor mennesker forholder seg til hverandre. Maktutøvelse er med andre ord ikke et valg. Valget er hvordan makten brukes, hvorvidt en anven-der makt til å forholde seg til andre på en god og verdiggjørende måte, eller om makten brukes slik at en krenker den andre.

Sosiologen Max Webers klassiske maktdefinisjon (2000, s. 53) beskriver makt som muligheten til «å sette gjennom sin egen vilje i det sosiale samkvem». Dette tydeliggjør at maktutøvelse må ses i sammenheng med den posisjonen personen har som grunnlag for å utøve makt. Niklas Luhmann (1979, s. 114) tydeliggjør og

2. Litteratursøk knyttet til artikkelen «Makt til å tilgi. Guds tilgivelse og mellommenneskelig tilgivelse sett i et maktanalytisk perspektiv» (Kleiven, 2016) er systematisert med tanke på anvendelse av forsoningsbegrepet. I tillegg er det gjort søk eksplisitt på forsoningsbegrepet i relevante databaser (bl.a. Idunn og EBSCO) knyttet til arbeidet med dette kapitlet.

nyanserer dialektikken mellom utøvelse og posisjon når han skriver at maktutøvelsen like gjerne kan innebære å nøytralisere den andres vilje framfor å bryte den ned. I den aktuelle eksempelfortellingen var mannens maktposisjon basert på tillit. Det ga grunnlag for å påføre de unge guttene en selvforståelse hvor egenviljen ble definert av den voksnes virkelighetsbeskrivelse. Dermed ble de seksuelle krenkelsene både legalisert og taushetsbelagt. Å bryte dette maktgrepet forutsatte en motmakt basert på nye relasjonelle allianser som ga muligheter for å endre virkelighetsforståelsen og plassere ansvaret hos den skyldige. En maktanalytisk tilnærming innebærer å beskrive maktanvendelsens dynamikk. Når konflikt fører til krenkelser, overgrep og undertrykkelse i en asymmetrisk maktrelasjon, kan det innebære at den sterke parts virkelighetsforståelse plantes inn i den andres bevissthet. Samtidig kan en maktteoretisk tilnærming bidra til å beskrive premisser for hvordan en kan ta et oppgjør med dette, slik at ansvar blir plassert der det hører hjemme. Maktutøvelse er med andre ord også et grunnlag for å etablere og gjennomføre en forsoningsprosess som ivaretar den svake part.

MINNEFORSTÅELSE

Behov for forsoning springer ut av faktiske hendelser som har funnet sted. Hvordan en husker det som har skjedd, er selvsagt basert på faktakunnskap om tid, sted og hvem som var til stede. Samtidig preger fortellerens måte å formidle historien på hvilken virkelighetsforståelse som skapes hos tilhøreren, og dermed også hvordan minner formes. Dennis Rothermel (2011, s. 5) hevder at arbeid med minner er et helt nødvendig redskap for den som har blitt utsatt for en eller annen form for ødeleggende uforsonlighet. Han skriver videre at arbeid med minner søker etter å avhjelpe lidelse, de nærer håp og hindrer fatalisme. De kan samtidig fastholde oppmerksomhet på krenkelser og grusomheter som minnene kan tillate å overse. Han understreker nødvendigheten av å huske for å fastholde behovet for et oppgjør med det vonde. Det står i sammenheng med faren for at ansvarlige og omgivelser kan forme minner slik at de avviser eller overser det vonde.

Minner er ikke faktakunnskap, men snarere perspektivistisk viten om noe som har skjedd. Primo Levi (1989, s. 23) skriver, ut fra sin bakgrunn som fange i konsentrasjonsleiren Auschwitz under siste verdenskrig, at minnet er et fantastisk, men like fullt et uholdbart redskap. Miroslav Volf (2006, s. 30) hevder tilsvarende i sin bok *The End of Memory*, at minner er notorisk upålitelige. Saklig sett er dette knyttet til at det enkelte menneskes virkelighetsforståelse er styrt av posisjon og perspektiv. Det betyr at enhver er begrenset i tid og rom når en husker og forteller sine historier (Volf, 2006, s. 50). Disse begrensningene gjør at hendelsene foran-

kres i hvordan virkeligheten oppfattes sett fra partenes ståsted når hendelsene skjer. Overgriper i eksempelfortellingen forestilte seg at det han gjorde, var naturlig, godt og ikke påførte guttene noen skade. Denne virkelighetsforståelsen påførte han også guttene som var blitt utsatt, noe som bidro til at de i stor grad plasserte minnene i et lukket rom og definerte hendelsen som lite pregende erfaringer. Samtaler dem imellom etter at saken var avdekket, satte for mange i gang en krevende og til dels langvarig bearbeidelsesprosess. Oppdagelsen av hvordan krenkelsene hadde preget deres selvforståelse, forhold til ektefelle og egne barn, ble en kamparena for å ta tilbake eiendomsretten til sin egen virkelighetsforståelse. Foreldrene til de utsatte husket hendelsen som de nå forstod var knyttet til at deres barn var blitt misbrukt. Deres minner ble omdefinert, noe som skapte mye selvanklage over ikke å ha forstått.

Hendelser huskes fra et gitt ståsted i en gitt kontekst. Minner er dermed påvirkbare og kan endres i form og farge når flere perspektiver legges til. Paul Ricoeur (referert i Volf, 2006, s. 67–68) peker på tvetydigheten ved at minner på den ene siden kan kastes på mennesket utenfra, og på den annen side at det er i menneskets makt å forme disse minnene slik at de omsettes i valg av handling. Eksemplene illustrerer denne tvetydigheten. Volf (2006, s. 67) hevder at minner er også å handle, ikke bare å vite.³ Nettopp denne forståelsen av minnearbeid er vesentlig med tanke på forsoningsarbeid. Omforming av minner forutsetter imidlertid ny innsikt både ved ny kunnskap (slik foreldrene fikk) og ved å få del i andres historier som kaster nytt lys over egne opplevelser (slik de utsatte opplevde). Dette gir tilgang til perspektiver som utdyper og omformer minner og dermed selvforståelse og virkelighetsbilde. «Remembering the past should not be identified with being consumed of it», skriver Gordon Mordechai (2015, s. 502). Videre hevder han at bare den som forholder seg til fortiden, kan gå inn i en prosess «of letting go of the claim that the past has on their identity and commitments».

HVORDAN KAN FORSONING FORSTÅS OG BESKRIVES?

LITT SEMANTIKK

Den språklige forankringen av begrepet forteller først og fremst hva forsoning skaper, men gir liten bistand til å si noe om hvordan. Roten til begrepet finner vi ifølge Finn Wagle (2016, s. 163) i klassisk gresk anvendt «bl.a. av Herodot, Xenophon og Platon i betydningen veksle, bytte ut». Idealbildet er at fiendskap, hat og krig byttes ut med vennskap, kjærlighet og fred. I en tilnærming hvor bearbeiding av

3. På engelsk: «memories are also a *form of doing*, not just a form of knowing».

minner står sentralt, kan en si at det som byttes ut eller endres, er både hva som er innholdet i og hva som skal prege virkelighetsforståelsen i nåtid.

Bibelen i kristendommen bruker to hebraiske ord som oversettes med «forsoning». *Kāfar* kan oversettes med «å dekke». Det som var, er nå dekket over eller dekket til. Det andre ordet, *ruah*, betyr «å lukte» eller «å ha velbehag i». Ordene peker begge på resultatet av forsoning. Det som var ødeleggende i relasjonen, er nå dekket til slik at det oppleves godt å forholde seg til hverandre (Illustrert norsk Bibelleksikon, Gilbrant, 1967, kolonne 1256). Det utfordrende i denne forståelsen kan være når tildekking brukes som et maktmiddel for å skape en sameksistens basert på den sterke parts premisser.

I engelsk litteratur brukes ordet «reconciliation» om forsoning. I likhet med franske, italienske og spanske paralleller går dette ordet tilbake til det latinske «reconciliare» som betyr å «føre sammen igjen» (Leer-Salvesen, 2009a, s. 12). Det innebærer at det som var splittet både i et menneske og mellom mennesker i konflikt, blir helet eller ført sammen. Det kan imidlertid også tydeliggjøre den prosessuelle siden av forsoning hvor arbeidet er å avklare premissene for å «føre sammen» partene til en dialog om det som skiller dem.

FAGLIG NEDSLAGSFELT OG ANVENDELSESOMRÅDER

Så lenge vi snakker om menneskelivet og de forhold som påvirker dette, er det vanskelig å se sammenhenger hvor forsoning ikke blir aktualisert. Det harmoniske er kortvarig i sin fullkomne form. Enhver dissonans mellom mennesker, det være seg misforståelse, uenighet, konflikt eller krenkelse, søker etter en avklaring hvor forsoning er et alternativ.

Johan Galtung, den norske og internasjonalt anerkjente fredsforskeren, understreker den utbredte bruk av forsoningsbegrepet i mange faglige sammenhenger, men samtidig det utfordrende ved å avklare hva det betyr i praksis. Forsoning er et tema med røtter i psykologien, sosiologien, teologien og filosofien. Like fullt er det egentlig ingen som vet hvordan en skal oppnå forsoning, skriver Galtung (2001, s. 4). Forsoning som resultat kan beskrives, men hvordan dette resultatet oppnås, er både komplekst og kontekstavhengig.

En teologisk, filosofisk, psykologisk og sosiologisk tilnærming til forsoningsbegrepet er sentrale faglige kilder for å beskrive og definere forsoning. Ikke minst finner vi begrepet anvendt innenfor det politiske felt og i fredsarbeid på nasjonalt nivå. Et av de mest kjente eksemplene på dette er den sørafrikanske fredsprosessen som etablerte betegnelsen «Truth and Reconciliation Commission» (TRC) knyttet til oppgjøret med apartheid. Framheving av forsoning ble anvendt som et

avgjørende virkemiddel. Både betegnelsen og innholdet i denne prosessen er senere blitt brukt som modell i andre store konflikter på nasjonalt nivå (Bar-Tal & Bennink, 2004, s. 29). Modellen som grunnlag for en fredsprosess er samtidig kritisk drøftet i forskningsbasert litteratur (Abe, 2012, s. 793–795).

BESKRIVELSER OG FORSTÅELSESRAMMER

Det er et mangfold av litteratur som omhandler forsoning. Samtidig er forståelsen kjennetegnet av et tilsvarende mangfold. Det er også ulike oppfatninger om hvordan begrepet forholder seg til andre relevante betegnelser i møte med konflikt og krenkelser som rettferdighet, tilgivelse, fredsarbeid og demokratisering. David Bloomfield er direktør for Berghof Center for Constructive Conflict Management. Han har beskrevet ulike forståelsesrammer hvor forsoningsbegrepet er brukt, og hvordan begrepet dermed er betegnet og anvendt i ulike kontekster (Bloomfield, 2006). Jeg refererer til noen av hans kategorier for å beskrive ulike forståelser og anvendelsesområder som jeg mener har relevans for den videre drøftingen av begrepet i denne sammenhengen.

Forsoningsbegrepet kan forstås som en *paraplybetegnelse* ved å betegne den overordnede prosessen som inkluderer søken etter sannhet, rettferd, tilgivelse, heling osv. (Bloomfield, 2003, s. 12). En parallell til denne måten å tilnærme seg forsoning på finner vi hos John Paul Lederach (2001, s. 848). Han understreker at de fire delene av forsoningsarbeid – fred, rettferd, sannhet og nåde – ikke skal forstås hver for seg, men i et samspill. Poenget for begge disse tilnærmingene er å tydeliggjøre at forsoningsarbeid omfatter ulike bestanddeler som hver for seg fortjener en tydeliggjøring samtidig med mulighet for å interagere.

En tilnærming er å anvende noen sentrale relasjonsrelaterte begreper som grunnlag for å beskrive innholdet i forsoning. *Sameksistens* er anvendt for å peke på et første stadium i forsoningsarbeid. Det har ikke alltid relevans, men ikke minst i konflikter hvor partene er avhengige av å forholde seg til hverandre også for framtiden (slik eksemplet innledningsvis aktualiserer), uttrykker dette en viktig dimensjon ved forsoning. Luc Huyse anvender det som det første av tre stadier mot forsoning. De to andre stadiene han nevner, er å bygge fortrolighet og tillit, og å utvikle empati (Huyse, 2003, s. 19–21; se også Kriesberg, 2001, s. 62).

Tilsvarende kan også *rettferdighet* og *tilgivelse* bidra til å klargjøre noen vesentlige perspektiver ved forsoning. Hezkias Assefa (2001, s. 24) hevder at forsoning forutsetter et oppgjør hvor forholdet mellom partene i etterhånd oppleves mer rettferdig enn det var. Tilgivelsens rettmessige plass i en forsoningsprosess knytter også Bloomfield (2006, s. 23) til rettferdighet ut fra en relasjonell og maktanalytisk

vurdering. Han skriver at en forsoningsprosess skal aldri presse den krenkede til å tilgi. Tilgivelse forstått som en bekreftelse på forsoning mellom parter forutsetter en «rett ferd» hvor premisset er en reell valgfrihet for den krenkede part til å tilgi eller ikke. En krenket kvinne beskriver hva dette betyr sett fra hennes posisjon: «Ingen kan tilgi når en ligger nede. Man må først komme seg på beina» (Leer-Salvesen, 2009b, s. 167).

En annen overordnet tilnærming eller paraplybetegnelse er å knytte forsoning til begrepet *relasjonsbygging*. Bloomfield (2003, s. 12) definerer forsoning som en prosess hvor en beveger seg fra splittet fortid til en felles framtid, og i den forstand en prosess som redefinerer relasjoner. Formuleringen peker på at ulik forståelse av fortid ikke nødvendigvis er et hinder for forsoning. Et avklart forhold til fortiden er imidlertid en forutsetning for å kunne redefinere relasjonen i nåtid. En forsoningsrelevant redefinering kan imidlertid bare skje som et aktivt valg av partene. Det betyr at den presumptivt svake part gis mulighet for valg. Det innebærer med andre ord en «bottom-up»-tilnærming. Ifølge Daniel Bar-Tal og Gemma H. Bennink (2004, s. 27) er det likevel nødvendig at prosessen alltid etablerer både en «top down» og en «bottom-up» parallelt for å stadfeste forsoning for at den skal ha en potens til å vare. Muligheten til å fastholde en felles framtid forutsetter at mennesker og instanser i maktposisjon anerkjenner resultatet av forsoningsprosessen som basis for sameksistens.

Selv om Bloomfield systematiserer ulike tilnærminger for anvendelse av forsoningsbegrepet, konstaterer han likevel at forsoningens grunnleggende utfordring er at ingen er enige om hvordan det skal defineres eller gjennomføres (2006, s. 4). Det har minst tre konsekvenser.

Forsoning kan best drøftes og klargjøres innenfor en kontekst og gjerne på grunnlag av en konkret fortelling. Hvordan denne fortellingen forstås, har sitt utgangspunkt i hvem sitt perspektiv den ses fra. Det tydeliggjør hva som er premisser, muligheter og utfordringer i arbeid med forsoning. Derfor er et sentralt spørsmål hvem sine minner historien er forankret i.

Den andre konsekvensen er at uenighet om begrepets innhold gjør at enhver kan bruke forsoningsbegrepet ut fra en selvvalgt målestokk. Susan Dwyer (2003, s. 92) peker på hvordan begrepet nettopp av den grunn har blitt brukt som et instrument for maktmisbruk hvor mennesker er blitt presset til å forholde seg til fiender og til mennesker som har brutt grunnleggende menneskerettigheter. En maktanalytisk tilnærming tydeliggjør hvorvidt begrepet anvendes slik at det faktisk skaper forsoning for dem som er involvert. Dette innebærer å avklare hvorvidt det i en maktmessig asymmetrisk relasjon tas tilstrekkelig hensyn til opplevelsen hos den svake part (Wagle, 2016, s. 165).

Den tredje konsekvensen er hvilke begrensninger begrepet i seg selv har. Er det egentlig snakk om en prosess, eller beskriver forsoning status i forholdet mellom mennesker etter endt prosess, spør Bloomfield (2006, s. 49). Det er begrenset hva en kan si generelt om hva som kjennetegner en forsoningsprosess. Men det går an å drøfte hva som er premisser for at en forsoningsprosess har relevans, og hva som kjennetegner forsoningens konsekvenser som et resultat av en prosess. Så er forsoning alltid en prosess, men i så måte kanskje mer å forstå som en kunststart enn som et skjematisk løp.⁴ Analyse av premisser og resultat er samtidig redskap vi kan anvende for å øke egen og andres kompetanse i å utøve den kunststart som forsoningsarbeid innebærer.

FORSTÅELSE AV FORSONING – EN TILNÆRMING

Beskrivelsen foran viser noe av den mangefasettete og komplekse forståelsen i anvendelse av forsoningsbegrepet. Dette kapitlet har avgrenset seg til å drøfte forsoning sett i lys av relasjoner på individ-, familie- og lokalsamfunnsnivå. Eksempelfortellingen innledningsvis er anvendt som et kontekstualiserende grep ved drøftingen av begrepet. Valgte teoriperspektiver blir anvendt som referanseramme i drøftingen.

Jeg har valgt en tilnærming til å drøfte forståelsen av forsoning ved å se på henholdsvis forsoningens innhold, forsoningens premisser og forsoningens konsekvenser.

FORSONINGENS INNHOLD

Everett Worthington bruker betegnelsen «the bridge to reconciliation» (2003, s. 177). Metaforen «bro» anvendes for å peke på noen elementer som partene må bidra med for å finne en vei over den kløften som skiller. Begge parter må uttrykke vilje til å starte en forsoningsprosess. Dernest understreker han behovet for at partene snakker sammen om hva dette innholdsmessig betyr. De to siste og avgjørende elementene er det han kaller «avgiftning» og «innvielse» eller «hengivelse». Jeg er grunnleggende kritisk til en slik trinnmessig beskrivelse. Det kan friste oss til å forstå forsoning som en teknikk vi kan lære. Det vil også lett tilsløre behovet for en maktanalytisk refleksjon over risikofaktorer for å etablere en fiktiv frivillighet. Når det er sagt, er det samtidig noen viktige poenger ved denne typen beskrivelser.

4. Det er like fullt gjort konstruktive forsøk på å beskrive den prosessuelle dimensjonen ved forsoning, se eksempelvis i Bloomfield, 2003 og Abe, 2012.

Ikke minst å forstå forsoning som en form for avgiftning synliggjør noe av det uforutsigbare og irrasjonelle i hva som kan både skape og hindre forsoning. Det handler om relasjonsbygging hvor både tillit og kontroll bidrar til å rense luften, og hvor det legges til rette for et oppgjør med de forholdene som har skapt uforsonlighet.

Ervin Staub (2005, s. 444) beskriver innholdet i forsoning ut fra et verdifullt perspektiv hvor minnenes rolle er et sentralt element. Forsoning innebærer at den krenkede og overgriperen ikke lenger lar fortiden definere framtiden, skriver han. Dette understreker at forsoning mellom mennesker ikke nødvendigvis forutsetter at en makter å finne fram til en felles forståelse av hva som er fortid. Det er et mål å etablere en felles historie som i all hovedsak beskriver de ytre faktorene i en hendelse. Det betyr en historie om hvor og når det konfliktskapende skjedde, og hva som faktisk skjedde og ble sagt. Samtidig er det i en fortelling hvor det er involvert sterke følelser og pregende erfaringer, svært krevende å skjelle mellom faktiske hendelser og hvordan handlinger og ord skal forstås. Ofte vil avstanden mellom det intensjonelle og hva den andre opplevde, bli en mur som hindrer en felles forståelse. I eksempelfortellingen var en forutsetning for å starte en forsoningsprosess at overgriper tok imot anklager fra de utsatte uten å protestere eller forklare, fordi han ikke i tilstrekkelig grad var i stand til å sette seg inn i den andres opplevelse. Innlevelse, sympati og empati er ikke bestillingsvare. Det er en krevende og situasjonsbetinget kompetanse slik det også beskrives av Robert Paul Churchill (2011, s. 63). Dette poenget aksentuerer Staub (2005, s. 444) når han skriver at på et gitt stadium er det et valg i hvilken grad en vil la fortiden definere nåtid og dermed også framtid. Det er i dette landskapet oppgjørets «avgiftningsprosess» kan legge grunnlaget for å erkjenne at begge parter eller grupper er mer enn fortidens hendelser, ved å oppdage at en er mer lik enn ulik de menneskene som skadet en (Patton, 2003, s. 176).

Forsoning ut fra denne beskrivelsen forutsetter en maktmessig jevnbyrdighet, noe jeg kommer tilbake til under premisser. I forlengelsen av dette ligger det en forståelse av at forsoning ikke bare er en relasjonell prosess, men også det vi kan kalle en intrapsykisk prosess. *Livsforsoning* er en betegnelse på denne individuelle bearbeidingsprosessen (Leenderts, 2018, s. 179). En måte å beskrive dette på er at en kommer til rette med negativt pregende livserfaringer (som krenkelser, traumer, sorg og tap), «slik at de får en rettmessig plass i livshistorien uten å prege og styre livsforståelsen i nåtid» (Kleiven, 2015, s. 189). Livsforsoning handler om et oppgjør hvor ansvar og skyld blir plassert, men også hvor egne begrensninger til å forhindre det vonde blir erkjent og godkjent. Det siste innebærer ikke minst å få hjelp til å ta et oppgjør med sannhetsgehalten i opplevelsen av egen skyld og skam

der dette urettmessig er påført utenfra i sammenheng med hendelsene. En slik bearbeiding innebærer åpenbart å etablere ny virkelighetsforståelse ved at en tillater at nye perspektiver får prege ens minner om hendelsene, men også at minnes livsfortolkende preg blir revidert. All forsoning handler om å skape frihet til å leve sitt liv i nåtid ved at fortiden får mulighet til å bli historie.

Innholdsmessig innebærer dette at maktgrepet som krenkelsen eller tapet har i livet, finner utløp slik at avtrykk av smerte som dette har satt i livsforståelsen, reduseres og i best fall viskes ut (Kirkengen, 2005, s. 49–51). For den som bærer på traumatiserende erfaringer, handler det ofte om en krevende reise hvor en tillater at lyset blir satt på inn i lukkede rom i eget liv som denne livserfaringen er plassert i. En slik bearbeiding kan i begrenset grad gjøres alene. Det viktigste er imidlertid ikke nødvendigvis å oppsøke den profesjonelle hjelperen, men å ha en lyttende medvandrer som tåler å se og høre. Så kan behovet for profesjonell hjelp vise seg nødvendig, men da som en oppdagelse på veien sammen med en medvandrer.

FORSONINGENS PREMISER

Et nødvendig premiss for en forsoningsprosess ut fra en maktanalytisk tilnærming er at en legger til rette for at partene som er involvert, møtes som maktmessig jevnbyrdige. En sunn balanse mellom tillit og kontroll er to sentrale premisser knyttet til forsoning. Grunnlaget for dette er det som Jan-Olav Henriksen (2008, s. 200) beskriver som «gjensidig anerkjennelse» hvor begge parter oppfatter den krenkede som krenket, og krenkeren anerkjenner krenkelsen som urettmessig. Tillit handler om en forståelse av at den andre part (i likhet med en selv) har en positiv vilje til å avklare om det er grunnlag for en forsoning: at det som er splittet på et eller annet plan, kan forenes igjen. Det forutsetter imidlertid også en kontroll hvor en til enhver tid har makt og myndighet til å trekke seg ut fordi en ikke i tilstrekkelig grad opplever seg anerkjent og sine behov ivaretatt.

Det er etter min vurdering to forutsetninger for et slikt premiss. Den ene er at den part som opplever seg krenket eller såret, har kommet et stykke vei i å avklare sin egen sårbarhet gjennom bearbeiding av det vonde som har rammet ham eller henne. Simone Weil (sitert i Churchill, 2011, s. 66) skriver at overgripere som former utsattes identitet, langt på vei lykkes med sin intensjon, nemlig å redusere vedkommende til å ha status som bruksgjenstand. Å bære på en status hvor selvforståelsen utelukkende er preget av å være et offer, betyr en fare for at tidligere rolleforståelse i samspillet opprettholdes. Den krenkede må med andre ord være i stand til intuitivt å oppdage faren for å reetablere offerstatus ved å ha tatt tilbake en selvforståelse som gir rett til å avvise nye krenkelser.

Den andre forutsetningen er at den krenkede part faktisk har makt til å trekke seg ut av maktmisbrukssonen. Det forutsetter at det ytre sett er etablert en maktbalanse gjennom å tilføre den svake part en tilstrekkelig relasjonell støtte i møtet mellom partene.

En maktanalytisk tilnærming er i liten grad eksplisitt beskrevet i faglitteratur innen forsoningsarbeid. En slik tilnærming er samtidig i stor grad anvendt i praksis ved uenighet og konflikt innenfor andre sammenhenger. En maktmessig jevnbyrdighet hvor tillit og kontroll kan balanseres begge veier, er en sentral faktor for å lykkes ved eksempelvis forhandlinger i arbeidsliv og ved inngåelse av avtaler mellom bedrifter, ulike instanser eller nasjoner.

Et annet premiss ligger som en naturlig oppfølging av det som er beskrevet så langt. Forsoning forutsetter et rettferdig oppgjør. Churchill (2011, s. 65) skriver at andre må bevitne det faktiske i historien og anerkjenne uretten som fakta. I eksempelfortellingen var utgangspunktet for oppgjør at de utsatte beskrev faktiske situasjoner. Disse ble bekreftet som sanne av den som var anklaget, men ble i tillegg verifisert ved at både andre utsatte og nærstående til de utsatte kunne bekrefte omstendighetene hvor krenkelsene hadde funnet sted. Samtidig forutsetter en reell ansvars plassering erkjennelsen av at de faktiske handlingene har påført lidelse både i hendelsen og i ettertid. David W. Augsburg (1996, s. 145) skriver at sann forsoning forutsetter at vold må transformeres til lidelse, at offerets uskyld må gjenkjennes, at skyld og ansvar for volden plasseres, og at anger, tilnærming og tilgivelse må arbeides fram. Transformasjon av krenkelser til lidelse handler om å ville se virkeligheten fra den lidendes perspektiv. Det betyr aktivt å arbeide for at egne minnebeskrivelser om hendelsen også kan favne den andres posisjon. Ansvars plassering er noe annet enn en dom. Det er å etablere en forståelse av hvilket virkelighetsbilde som i størst grad er sannhetsbærende.

FORSONINGENS KONSEKVENSER

Min tilnærming til å drøfte forsoningens konsekvenser er å ta utgangspunkt i Bloomfields (2003, s. 12) paraplybetegnelse hvor forsoning kjennetegnes ved at sannhet, rettferd, tilgivelse og opplevelse av heling er til stede som et resultat av prosessen. Forsoning innebærer i så fall et oppgjør og en endringsprosess basert på at historien som lå til grunn for splittelsen, snakkes om på en troverdig måte basert på «gjensidig anerkjennelse» (Henriksen, 2008, s. 200). Det avgjørende vil være at historiens perspektiv forankres i den som er rammet, og kan identifisere krenkelsens innhold. Eksempelfortellingen viser at en forutsetning for oppgjør var at krenkede fortalte sine historier. Krenkeren hadde ingen forståelse av å ha tråk-

ket på noen før han fikk historien fra den andres perspektiv. Uretten er ikke i tilstrekkelig grad synlig fra overmaktens posisjon fordi posisjonen også gir en makt til å definere virkelighetsforståelsen annerledes. Den relasjonelle transformasjon innebærer at krenkeren er villig til å la sin virkelighetsforståelse bli påvirket av den krenkedes beskrivelse av hva hendelsen har påført av lidelse. Samtidig er forsoningsarbeid basert på at den svake part i tilstrekkelig grad har bearbeidet hendelsene til å kunne være i posisjon til å gå inn i et slikt arbeid.

En konstruktiv relasjonell forsoningsprosess kan på den annen side være et viktig bidrag også til en livsforsoningsprosess. I eksempelfortellingen møtte flere av de krenkede sin krenker for å ta et oppgjør med det som de var blitt utsatt for. Et nødvendig bidrag til livsforsoning var imidlertid at den krenkede selv valgte et slikt møte, og at det var kvalitetssikret ved en bisitter som ivaretok ham. Ivaretakelsen innebar først og fremst å sørge for at krenkeren ikke fikk anledning til å formidle ansvarsfraskrivelse og dermed ansvarspåføring på den krenkede. Dette kan også forstås som et bidrag til en helingsprosess i krenkerens liv. Nedtoning og bagatellisering av eget ansvar er en nedgradering av eget menneskeverd. Det å være menneske er å være ansvarlig for det en gjør mot seg selv og sine medmennesker på godt og vondt (Henriksen, 2003, s. 96).

Forsoning knyttes også ifølge Bloomfield (2003, 2006) til rettferdighet og tilgivelse. Forsoning forstått som et oppgjør med urett er allerede understreket av Assefa (2001, s. 24). Likevel er det grunn til å stoppe opp for hva som i denne sammenheng menes med rettferd. Et utgangspunkt kan være å forstå rettferd først og fremst som et relasjonelt anliggende (rett ferd), og i den sammenheng korrelerende med å forstå forsoning primært som en relasjonsbyggende prosess. Da vil et tyngdepunkt i rettferd være det som fungerer gjenopprettende i relasjonene og kalles «restorative justice» (Montville, 2001; Huyse, 2003, s. 111–113). Oppmerksomheten er mer på den utsatte og skaden som er påført, enn på krenker og forbrytelsen, og hvor en først og fremst leter etter måter hvor krenker kan gjøre opp for seg eller kompensere for urett (Bloomfield, 2006, s. 21). Ut fra et maktperspektiv kan rettferd forstås som intervensjon («intervening power»). Det kan være en motmakt til en utbytende og utnyttende maktbruk («exploitive power») (Mott, 1993, s. 15–24).⁵ Dette er ikke i motsetning til en rettferd som vektlegger en strafferettslig tilnærming («retributive justice»). Det er snarere to tilnærminger som kan gå parallelt, men hvor forsoning først og fremst ivaretar et helingsperspektiv både individuelt og relasjonelt. I lys av dette kan mulighet for sameksistens være en viktig og nødvendig målestokk på forsoning. I eksempelfortellingen har de

5. Dette maktperspektivet er drøftet nærmere i artikkelen «I maktens tjeneste eller makt til å tjene» (Kleiven, 2006).

krenkede, krenker, og deres familier, venner og pårørende, levd tett sammen i ei lita bygd i over 20 år etter at saken kom opp. Dette har hele tiden vært en bevegelse hvor grenser er satt og klargjort. Frykt og redsel for nye overgrep har blitt erstattet med en erfaring av at grenser konkretiseres, redefineres, overholdes og respekteres. Dette synliggjør at forsoning ikke er en isolert episode, men mer en dynamisk bevegelse hvor krenkelsens maktpotensial stadig avtar, og de krenkede tar tilbake sitt livsrom både i selvforståelse og i bevegelsesfrihet. Det skaper muligheter for møtepunkter som kan fastholde og forsterke nye referanserammer som fungerer frigjørende.

«Tilgivelse» er et begrep som i stor grad knyttes sammen med forsoning, ikke minst innenfor en kristen kontekst. Tilgivelsesbegrepet er også beskrevet og definert på mange måter (Kleiven, 2016). Tilgivelse innebærer at sår eller krenkelsener ikke lenger styrer selvforståelsen, eller er det eneste som preger forståelsen av og forholdet til den som har påført det vonde. Dette kan språklig knyttes til de to greske ordene *afiêmi* og *charitzomai* som er anvendt om tilgivelse i Bibelens Nye testamente. De kan oversettes med henholdsvis «å la noe fare» og «å vise sjenerøsitet» (Kleiven, 2011, s. 45). Tilgivelse kan dermed være frigjørende ikke bare for den som tilgis, men også for den som tilgir. Dette har som forutsetning «at ansvaret er plassert hos den ansvarlige, og at den som tilgir er i en maktposisjon som grunnlag for frivillig å gi avkall på gjengjeldelse» eller hevn (Kleiven, 2016, s. 159).

Rettferd og tilgivelse blir også ofte drøftet i sammenheng med hverandre som en konsekvens av forsoning. Dette kan dels skje ut fra en forståelse av at de er i et samvirke, dels at de står i spenning til hverandre. Paul Leer-Salvesen stiller nettopp spørsmålet om «kjærligheten, barmhjertigheten og tilgivelsen skyver rettferdigheten ut av forsoningsprosessen» (2009a, s. 178).

Det er ulik forståelse av forholdet mellom forsoning og tilgivelse. Morton Deutsch mener at forsoning er slutten av en prosess som tilgivelse er begynnelsen på (siteret i Leer-Salvesen, 2009a, s. 12). Augsburg er hevder at tilgivelse er en kraft som gjør forsoningens praksis mulig (1996, s. 125). John W. de Gruchy (2002, s. 177) ser tilgivelse som en mulighet, men da i lys av at maktforholdet mellom partene endres ved at den krenkede nå innehar en maktposisjon overfor overgriper. En konsekvens av forsoning (hvor tilgivelsen er et element) innebærer at oppgjøret har gitt den krenkede makt til å forhindre en ny invaderende adferd. «Den som tilgir, opplever gjenoppdagelsen av krenkerens humanitet», hevder Jan-Olav Henriksen (2008, s. 209) og underbygger at forsoningens konsekvens er at krenkeren framstår som et medmenneske.

Susan Dwyer (2003, s. 106) avviser at det er en sammenheng mellom forsoning og tilgivelse. Hun skriver at forsoning er som konsept uavhengig av tilgivelse.

Hun hevder at dette er godt fordi det betyr at forsoning psykologisk sett er mulig når tilgivelse ikke er det. Ut fra at forsoningens konsekvens kan ha ulikt innhold, trenger ikke dette å stå i en motsetning til den motsatte posisjonen. Dersom forsoningens konsekvens primært er å skape et grunnlag for sameksistens for de berørte, er tilgivelse ikke en nødvendig bestanddel. Lokalmiljøet knyttet til eksempelfortellingen har praktisert en sameksistens mellom dem som på ulikt vis ble rammet, og han som var ansvarlig for krenkelsene, uten at tilgivelse dermed er tematisert. Forsoning er da forstått som frihet til å velge kontaktpunkter i mengde og innhold ut fra avklarte spilleregler. Samtidig hevder Yehudith Auerbach at tilgivelse er nødvendig, om enn ikke alltid mulig, for å oppnå en full forsoning mellom partene (2004, s. 157).

AVSLUTNING

Kapitlet har vektlagt at *en frihetsskapende forsoningsprosess forutsetter en makt-analytisk tilnærming*. Graden av og innholdet i maktasymmetrien kartlegges som et grunnlag for å vurdere hvordan den svake part kan ivaretas («bottom-up»-perspektiv), og den sterke part kan gis best mulig grunnlag for å godkjenne og erkjenne sitt ansvar for påført lidelse («top-down»).

Videre er det vektlagt at *en felles beskrivelse av hendelsene som var grunnlaget for splittelse og uforsonlighet, må etableres*. Lydhørhet for hverandres perspektivbeskrivelse er nødvendig og kan gjensidig påvirke minneforståelsen av fortiden. Det skal ikke endre på ansvars plassering, men kan bidra til å styrke respekten for den andres menneskelighet. Det gir grunnlag for en forsoning hvor fortiden ikke lenger preger og styrer sameksistens i framtiden.

Rettferdighet forstått som «rett adferd» i relasjoner («restorative justice») er en viktig del av en forsoningsprosess. Dette betyr først og fremst å ta hensyn til den svake parts perspektiv i forsoningsarbeidet. Bistand fra bisittere med nødvendig tillit og posisjon kan være et virkemiddel for å få til dette.

Tilgivelse er ikke en nødvendig del av en forsoningsprosess, men kan ses på som en optimalisering av denne. Tilgivelse betyr ikke at krenkende hendelser skal degraderes eller reduseres, men at begge parter er i stand til å se hverandre som noe mer enn det som krenkelseshistorien forteller om den andre.

IMPLIKASJONER FOR PRAKSIS OG FORSKNING

Forsoning er et sentralt tema innenfor forskningsarbeid i et flerfaglig perspektiv. Det flerfaglige kan ha sammenheng med at forsoning sjelden behandles uten at det

er relatert til praksisfeltet. Den kontekst som praksisfeltet representerer, er samtidig styrende for hvilken tilnærming utforskningen av temaet har.

Forskningslitteratur knyttet til forsoning som begrep og fenomen synes å bekrefte at svært mye litteratur har søkelys på det vi kan kalle et politisk nivå (og som samtidig representerer en flerfaglig tilnærming). Det handler i stor grad om nasjonale eller samfunnsmessige forhold som referanseramme til å behandle forsoning som tema. Like fullt er litteraturen anvendbar også i forsoningsarbeid mellom enkeltmennesker og i lokalsamfunn. Forsoningsbegrepet knyttes i tillegg til det teologiske feltet, noe som understreker at begrepet alltid er forankret i en verdimelessig referanseramme, om ikke nødvendigvis av religiøs art. Innenfor det teologiske fagfeltet er forsoning beskrevet på det mellommenneskelige plan (i tillegg til forholdet mellom Gud og mennesket).

Lokalsamfunnsperspektivet har relevans for store deler av det helse- og sosialfaglige arbeidet, og synliggjøres ved at forskning om forsoning på makronivå kan forstås og appliseres innenfor en lokal samfunnskontekst. Forsknings- og faglitteraturen viser mangfoldet og til dels spriket i hvordan forsoning kan forstås. Dette kan være en utfordring, men kan også anses mer som en rikdom. De ulike perspektivene på premisser og resultater kan i en lokalsamfunnskontekst innebære en kortere vei til å avklare konsekvenser av forsoningsarbeid ut fra ulike forståelsesrammer.

Et lokalsamfunnsperspektiv har i større grad et tyngdepunkt i det relasjonelle perspektivet. Dette er komplekst i seg selv, men samtidig avgrenset kontekstuellet på en måte som gjør forsoning mer håndterbar og anvendelig i praksis. Dette betegner også innholdsmessig hva kapitlet bidrar med inn mot praksisfeltet. På den ene siden avgrenser det seg mot en behandling av temaet på et nasjonalt eller samfunnsmessig overordnet nivå. På den annen side belyser det heller ikke ensidig forsoning mellom enkeltmennesker. Det styrker refleksjonen innenfor en referanseramme som gjerne kan anvendes på det mellommenneskelige, men som samtidig kan bidra til forsoningsarbeid som angår lokalsamfunn og sameksistens i en større, men oversiktlig gruppe.

Empirisk forskning på særtrekk ved forsoningsarbeid i et lokalsamfunn, slik situasjonsbeskrivelsen i dette kapitlet aktualiserer, finnes i liten grad. Dette kan til dels være skjult i mer nasjonale studier på forsoningsprosesser, men kan gjerne mer eksplisitt bli belyst i videre forskning.

REFERANSER

- Abe, T. (2012). Reconciliation as Process or Catalyst: Understanding the Concept in a Post-conflict Society. *Comparative Sociology*, 11, 785–814. DOI: [10.1163/15691330-12341246](https://doi.org/10.1163/15691330-12341246)
- Assefa, H. (2001). Coexistence and Reconciliation in the Northern Region of Ghana. I M. Abu-Nimer (red.), *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (s. 165–186). Lanham, MD: Lexington Books.
- Auerbach, Y. (2004). The Role of Forgiveness in Reconciliation. I Y. Bar-Simon-Tov (red.), *From Conflict Resolution to Reconciliation* (s. 149–176). Oxford: OUP.
- Augsburger, D.W. (1996). *Helping People Forgive*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Bar-Tal, D. & Bennink, G.H. (2004). The Nature of Reconciliation as an Outcome and a Process. I Y. Bar-Simon-Tov (red.), *From Conflict Resolution to Reconciliation* (s. 11–38). Oxford: OUP.
- Bloomfield, D. (2006). *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*. Berlin: Berghof Report No. 14.
- Bloomfield, D. (2003). Reconciliation: An Introduction. I D. Bloomfield, T. Barnes & L. Huyse (red.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook* (s. 10–18). Stockholm: IDEA.
- Churchill, R.P. (2011). Compassion and Reconciliation. I R. Gildert & D. Rothermel (red.), *Remembrance and Reconciliation* (s. 61-70). Amsterdam-New York: Rodopi B.V.
- De Gruchy, J.W. (2002). *Reconciliation – Restoring Justice*. London: SCM.
- Dwyer, S. (2003). Reconciliation for Realists. I C. A. L. Prager & T. Govier (red.), *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts* (s. 91–110). Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Engedal, L.G. (1986). Møte med det fragmentariske og istykkerlevde liv. Om sjelesorg i forsoningens tjeneste. B.T. Oftestad & K.A. Tångberg (red.), *Forsoningen*. Trondheim: Tapir forlag.
- Foucault, M. (1999). *Seksualitetens historie. I Viljen til viten*. Oslo: Pax Forlag.
- Gilbrant, T. (1967). *Illustrert norsk Bibelleksikon*. Oslo: Eget forlag.
- Galtung, J. (2001). After Violence, Reconstruction, Reconciliation and Resolution. I M. Abu-Nimer (red.), *Reconciliation, Justice and Coexistence. Theory and Practice* (s. 3–23). Lanham MD: Lexington books.
- Henriksen, J.-O. (2008). Forsoning, oppgjør og tilgivelse. I H. Bekken (red.), *Fengselsliv og menneskeverd* (s. 198–217). Oslo: Verbum.
- Henriksen, J.-O. (2003). *Imago Dei. Den teologiske konstruksjonen av menneskets identitet*. Oslo: Gyldendal Akademisk
- Huyse, L. (2003). Justice. I D. Bloomfield, T. Barnes & L. Huyse (red.), *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (s. 97–115). Stockholm: IDEA.
- Huyse, L. (2003). The Process of Reconciliation. I D. Bloomfield, T. Barnes & L. Huyse (red.), *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (s. 19–39). Stockholm: IDEA.
- Johannesen, A, Tufte, P. A. & Christoffersen, L. (2010). *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*. Oslo: Abstrakt forlag
- Kirkengen, A.L. (2005). *Hvordan krenkede barn blir syke voksne*. Oslo: Universitetsforlaget
- Kleiven, T. (2006). I maktens tjeneste eller makt til å tjene. *Halvårsskrift for praktisk teologi* 2, 3–14.
- Kleiven, T. (2016). Makt til å tilgi. Guds tilgivelse og mellommenneskelig tilgivelse sett i et maktanalytisk perspektiv. *Tidsskrift for Sjelesorg*, 2, 151–168.

- Kleiven, T. (2008). Oppgjør og selvaksept. Om skyld, skam og tilgivelse. I S. Danielsen (red.), *Nærhet. Når gudsbilde og selvbylde utfordres* (s. 154–203). Oslo: Lunde forlag.
- Kleiven, T. (2011). «Slik som vi tilgir våre skyldnere». Å tilgi sin neste – evangelium eller kristenplikt? *Halvårsskrift for praktisk teologi*, 1, 40–50.
- Kleiven T. (2015). Å leve med sin livshistorie. Om premisser for og muligheter for livsforsoning. I L.G. Engedal, T. Fagermoen og A. Sandsmark (red.), *Trosopplæring for alle? Læring, tro og sårbare unge* (189–204). Oslo: IKO-Forlaget AS.
- Kriesberg, L. (2001). Changing Forms of Coexistence. I M. Abu-Nimer (red.), *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (s. 47–64). Lanham, MD: Lexington Books.
- Lederach, J. P. (2001). Civil Society and Reconciliation. I C. A. Crocker, F. O. Hampson & P. Aall (red.), *Turbulent Peace: the Challenges of Managing International Conflict* (s. 841–854). Washington DC: USIP.
- Leer-Salvesen, P. (2009a). *Forsoning etter krenkelser*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Leer-Salvesen, P. (2009b). Reconciliation without violence. *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology*, 63(2), 162–177.
- Leenderts, T. A. (2018). *I møte med lidelsen – finnes det en kjærlig Gud?* Son: Kom forlag.
- Levi, P. (1989). *The Drowned and the Saved*. New York: Vintage International.
- Luhmann, N. (1979). *Trust and Power. Two works of Niklas Luhmann*. Avon: John Wiley & Sons Ltd.
- Montville, J.V. (2001). Justice and the Burdens of History. I M. Abu-Nimer (red.), *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (s. 129–144). Lanham, MD: Lexington Books.
- Mordechai, G. (2015). Between Remembering and Forgetting. *Studies in Philosophy and Education*, 34(5), 489–503. DOI [10.1007/s11217-014-9451-2](https://doi.org/10.1007/s11217-014-9451-2)
- Mott, S.C. (1993). *A Christian Perspective on Political Thought*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Patton, J. (2003). *Is Human Forgiveness Possible? A Pastoral Care Perspective*. Lima: Academic Renewal Press.
- Rothermel, D. (2011). Introduction. I R. Gildert & D. Rothermel (red.), *Remembrance and Reconciliation* (s. 3–6). Amsterdam-New York: Rodopi B.V.
- Staub, E. (2005). Constructive rather than Harmful Forgiveness. Reconciliation and ways to Promote Them After Genocide and Mass Killing. I E. L. Worthington Jr. (red.), *Handbook of Forgiveness* (s. 443–460). New York: Routledge.
- Verwoerd, W. (2003). Toward a Response to Criticisms of the South African Truth and Reconciliation Commission. I C. A. L. Prager & T. Govier (red.), *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts* (s. 245–278.). Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Volf, M. (2006). *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Wagle, F. (2016). Livet som forsoningsprosjekt. *Kirke og Kultur*, 120(02), 162–180.
- Weber, M. (2000). *Makt og byråkrati. Essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier*. Oslo: Gyldendal.
- Worthington Jr. E.L. (2003). *Forgiving and Reconciling. Bridges to Wholeness and Hope*. Downers Grove: InterVarsity Press.